

Umirillo ORTIQOV,
SamDChTI akademik litseyi tarix fani o'qituvchisi
E-mail: umirilloortiqov@gmail.com

SamDU o'qituvchisi, PhD U.Mattiyev taqrizi asosida

THE IMPACT OF RESETTLEMENT POLICY ON THE POLITICAL AND CIVIL SITUATION OF THE INDIGENOUS PEOPLES OF TURKESTAN

Annotation

This article deals with the impact of the Russian Empire's resettlement policy to Yettisuv region in Turkestan on the political and civil situation of the indigenous peoples of Turkestan. All the information used in the article are historical facts, many literatures about this period are used, and many terms related to the history of this period are used.

Key words: Russian Tsarism, Empire, military-people's rule, administrative-police rule, colonialist, protectorate, politmaster, metropolis. Russification policy.

ВЛИЯНИЕ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ НА ПОЛИТИЧЕСКОЕ И ГРАЖДАНСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КОРЕННЫХ НАРОДОВ ТУРКЕСТАНА

Аннотация

В данной статье говорится о влиянии переселенческой политики Российской империи в Семереченскую область в Туркестане на политическое и гражданское положение коренных народов Туркестана. Вся информация, использованная в статье, является историческими фактами, использовано много литературы об этом периоде, использовано много терминов, связанных с историей этого периода.

Ключевые слова: Русский саризм, империя, военно-народная власть, административно-полицейская власть, колонизатор, протекторат, политмейстер, метрополия. Политика русификации.

KO'CHIRUVCHILIK SIYOSATINING TURKISTON TUB XALQLARINING SIYOSIY, FUQAROLIK AHVOLIGA TA'SIRI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasidagi Yettisuv viloyatiga Ko'chiruvchilik siyosatining Turkiston tub xalqlarining siyosiy, fuqarolik ahvoliga ta'siri haqida so'z boradi. Maqoladagi ishlatilgan barcha ma'lumotlar tarixiy faktlar hisoblanib shu davr haqida ko'plab adabiyotlardan foydalanilgan shuningdek mazkur davr tarixiga oid ko'plab terminlar qo'llaniladi.

Kalit so'zlar: Rossiya chorizmi, Imperiya, harbiy-xalq boshqaruvi, ma'muriy-politsiya boshqaruvi, mustamlakachi, protektorat, metropoliya.

Kirish. Turkistondagi mustamlakachilik tajribasi haqida shuni ta'kidlash lozimki, Rossiya imperiyasi siyosiy doiralarning o'lkadagi xo'jalik va ijtimoiy hayot sohasida qadimiy an'analarga ega bo'lgan xalqlarning tilini, etnik va tarixiy o'ziga xosligini tugatish vazifasini qo'ymanligi ma'lum. Volgabo'yi va Sibiri, so'ng boshqa hududlarni zabt etish bilan birga, u yerdagi aholining ko'pchiligini zo'rlik bilan pravoslav dinini qabul qildirish, qo'pol ravishda ruslashtirish siyosati olib borilgan Ivan Grozniy davridan boshlab nafaqat geostrategik va iqtisodiy jihatdan, balki ulug'rus, shuningdek, musulmonlarga qarshi ekspansiya rus mustamlakachiligidan jiddiy belgisi edi. Rossiya imperiyasining hukmron doiralari, mafkurachilari islom diniga, musulmonlarga qarshi ekspansiya islom diniga e'tiqod qiluvchi xalqlarni siyosiy va g'oyaviy parokanda qilish uchun zarur, deb hisobladi, chunki busiz hokimiyatning mustamlakachi tuzumini hamda Turkistonga ko'chirilayotgan rus aholining iqtisodiy, siyosiy mavqeyining hukmronligini ta'minlab bo'lmaydi. Zero, Buxoro amirligidan, Xiva xonligidan tortib olingan hududlarga keltirib joylashtirilgan rus aholisiga Rossiyaning mazkur protektoratlari hukmdorlariga hamda tub xalqlariga doimiy tazyiq o'tkazib turishning muhim omili sifatida qaralardi. Boshqa

mustamlakachi davlatlar tajribasida bu kabi hodisalar deyarli bo'lmagan edi. Lekin buning aksi ham bo'lgandi. Masalan, Yaponiya Xitoyni zabt etgach, uning tahdidli darajada ko'p aholisini kamaytirish, siyraklashtirish maqsadida yuz minglab xitoyliklarni ishchi kuchi sifatida o'zining Tinch okeani mintaqasiga, hamda Janubiy-Sharqiy Osiyodagi mustamlakalariga ko'chirtirib joylashtirgandi.

Ilk pallada Rossiya hukmron doiralari mustamlakachi ma'muriyatning Turkiston uchun maxsus mo'ljallangan yondashuv va faoliyat uslublari bo'lmaganligini, fikrimizcha, quyidagicha izohlash mumkin: imperiya hukumati G'arbiy Yevropa davlatlari, eng avvalo Buyuk Britaniya va Fransiya bilan munosabatlar yanada murakkablashib ketishidan xavfsirab, XIX asrning 60-yillari boshida qozoq xonliklariga kirib borishdan tashqari, Qo'qon xonligi hududining katta qismini istilo etish bilan vaqtincha kifoyalanish niyatida edi. Ustiga ustak, ma'lumki, 1865- yil avgustda Turkiston oblasti tuzilganidan keyin imperiya hukumati shu viloyat o'rniga Rossiya protektorati ostida bo'lishi lozim bo'lgan Toshkent xonligini tuzishni mo'ljallagan edi. Orenburg general-gubernatori Krijanovskiy 1866- yil bahorda shu maqsadda Toshkentga kelgandi. Biroq bu faqat diplomatik nayrang edi, chunki Turkistonning ichki ma'muriy-hududiy tuzilishining

o'zi kelajakda sof harbiy vazifalarni amalga oshirishga moslashtirilgan edi[1].

Shu bilan birga Rossiyaning hukmron doiralari, Turkistondagi imperiya istilochilik, mustamlakachilik siyosatini qo'llab-quvvatlab chiqqan rus ziyolilari muhitida ko'p millatli tub aholining madaniy, ma'naviy boyligi hamda an'analarining mafkuraviy ta'sirini zaiflashtirish usullari, shuningdek, islomni inkor etish va ruhoniylarning mashhur vakillarini mustamlaka hokimlari tarafa og'dirish yoki pravoslav ruhoniylarining missionerlik faoliyatini tashkil qilish bilan barobar musulmonlik salohiyatiga qarshi oshkora ta'sir ko'rsatish to'g'risidagi bahs-munozaralar tinmay davom etardi.

Tub millatga mansub xalq ommasini siyosiy, fuqarolik huquqlaridan mahrum etish, mustamlakachi ma'muriyat, shuningdek, ko'chirib keltirilgan Rossiya aholisi ko'pchiligining tub aholiga, ayniqsa, qishloq aholisiga munosabatidagi qo'pollik, mensimaslik illatlari bilan bir qatorda, tub joy xalqlarni talash, iqtisodiyotni ekspluatatsiya qilish ularning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, ma'naviy hayoti uchun zararli oqibatlarini keltirib chiqargani tabiiydir. Mahalliy aholi huquqlarining ayanchli toptalishidan dalolat beruvchi va shaxsan birinchi general-gubernator bilan bog'liq bir misol keltiramiz. 1870- yilda Sirdaryo oblastining Harbiy gubernatoriga yuborgan farmoyishida K.Kaufman: «...Toshkent shahri osiyoliklar qismining ayrim aholisi shaharning yevropaliklar qismida yoki unga yaqin joyda (ta'kid bizniki – Sh.G.) bu joylarni band etib, ularni o'zinikidek o'rab olgan. Tub joy aholini ruslar tomonida egallab olgan yerlardan chiqarib yuborish choralarini ko'rishingizni... so'rayman...[2] »

O'lka va oblastlar darajasidagi hokimiyat boshqaruv tizimiga to'xtalmay[3], shuni qayd etish kerakki, Rossiyaning Turkistondagi mustamlakachi hukmronligi, tub xalqlarni siyosiy va ijtimoiy jihatdan ezish, shuningdek ko'chirib keltirilgan ruslarning xo'jalik jihatdan ta'minlanishi, ularning mahalliy aholidan fuqarolik ustunligi ko'proq hokimiyatning uyezd organlari, volost, qishloq, ovul ma'muriyati tomonidan ta'minlanardi.

Binobarin, 1865- yil 6- avgustda tasdiqlangan «Turkiston oblastini boshqarish to'g'risida muvaqqat Nizom»ga muvofiq joylarda ma'muriyatga bo'lim boshliqlari, shuningdek harbiy komendantlar, ularga bo'ysunuvchi rus amaldorlari toifasidan tayinlanadigan mahalliy aholini boshqaruvchilari rahbarlik qilishar edi. Bevosita qishloq, ovullarida oqsoqollar, zakotchilar, mirshablar, ko'chmanchi hududlarda esa mannoplar, biylar mahalliy aholini boshqaruvchilari tomonidan tayinlanardi. Bunda o'troq aholi uchun qozilik sudlari, ko'chmanchi aholi uchun biy sudlari saqlab qolindi.

Ammo ular majburiy ravishda uch yilga saylanar va o'lim jazosi yoki tan jarohati yetkazish to'g'risida qarorni uzil-kesil qabul qila olmasdi. Biroq ular ko'rayotgan nizo, jinoyatlar mustamlakachi hokimiyat manfaatlariga yoki rus fuqarolariga taalluqli bo'lsa, bunday ishlar barcha uyezd markazlarida hamda Toshkent shahrida tuzilgan Rossiyadagi kabi sudlarga oshirilardi[4].

Shaharlarda, xususan, tub aholi istiqomat qiladigan qismlarda esa 1876- yilga qadar saylab qo'yiladigan ma'muriyat ish olib borgan. Biroq uning faoliyati rus harbiylaridan iborat uyezd, oblast boshliqlari tomonidan qat'iy boshqarilib, nazorat etilgan. Toshkent, Yangi Marg'ilon, Andijon va boshqa yirik shaharlarda eski shahar bilan yangi shahar o'rtasida jiddiy ma'muriy, siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan chegaralovchi chiziq ham o'tkazilgandi.

Umuman, tub aholining deyarli 90 foizi nizo, da'vo va hokazolar bilan uyezd, oblast, o'lka hokimiyatlariga to'la hisob beradigan an'anaviy sudlarga murojaat qilardi. Endi barcha qozi va biylar, 1865-1867-yillardagi kabi

tayinlanmasdi, balki, hokimiyatga ma'qul nomzodlardan saylanardi. Bunda rus harbiylaridan iborat uchastka pristavleri, uyezd sudlari, oblast boshqaruvlarining hamda general-gubernator devonining sud bo'limlari, shuningdek harbiy-sud komissiyalari hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan[5]. Harbiy sud komissiyalari, ayniqsa, Turkistonda tez-tez joriy etilib turadigan favqulodda yoki harbiy holatlar davrida, tub aholining hokimiyat boshboshdoqliklariga qarshi ko'targan isyoni ishtirokchilarining ishini ko'rib chiqishda shafqatsiz ish olib borardi.

Shu bilan bir qatorda chorizm va mustamlakachi ma'muriyat qamoqxonalari, hibsxonalari va gaupvtaxtalar (harbiylar va politsiyachilar uchun) tarmog'ini ham o'z ichiga olishi lozim, deb hisoblashardi. Shuning uchun 1868- yildanoq bunday muassasalar qurilishi uchun imperiya budjetidan muntazam ravishda katta mablag' ajratila boshlagan. Verniydagi qamoqxona va gaupvtaxta, Pishpek, Avliyoota va Chimkentdagi hibsxonalardan keyin 1872-yilda Toshkentda Turkistondagi eng yirik qamoqxona qurilishi tugallandi[6]. 90-yillar boshiga kelib Farg'ona, Samarqand va Sirdaryo oblastlarida 13 qamoqxona, shuningdek shahar polismeysterlari huzurida (Toshkent, Andijon, Yangi Marg'ilon, Qo'qon, Xo'jand, Chimkent, Pishpek, Verniyda) va deyarli barcha uyezd boshqarmalarida hibsxonalar mavjud edi[7].

Shunday qilib, Turkistonning ma'muriy-hududiy bo'linishi, barcha hokimiyat (davlat-boshqaruv, sud va boshqa) funksiyalarining yaxshi qurollangan rus armiyasiga, politsiya kuchiga, kazaklarga, ya'ni multiqlarga ega bo'lgan rus aholisiga, shuningdek shovinistik xarakterdagi shafqatsiz qonunlarga hamda tub aholi orasidan chiqqan gumashtalarga tayangan rossiyalik harbiylar qo'lida jamlanishi mustamlakachi ma'muriyatga tub xalqlarni ma'naviy, siyosiy ezish bo'yicha chorizm belgilab qo'ygan muayyan jismoniy amalga oshirish imkonini bergan. Binobarin, bu siyosatning ilk oqibati, tub aholining tarixan tarkib topgan istiqomat hududlarini ma'muriy-hududiy jihatdan oblastlarga, uyezdlarga, volostlarga, shaharlarda esa eski va yangi shahar qismlariga ajratib tashlash bo'lib, o'troq qishloq jamoalari, ko'chmanchi aholining va qarindosh-urug'chilik xo'jalik aloqalari, ham bo'lingan edi.

Biroq yuqorida aytib o'tilganidek, ko'chirib keltirilgan ruslarni ma'muriy, hatto, tabaqaviy joylashtirish bilan bog'liq muammolar yuzaga kelganida mustamlakachi ma'muriyat Turkiston tub aholisi huquqlari, manfaatlarini oshkora oyoqosti qilgani holda lozim darajada tez va aniq ish olib borardi. Ushbu mulohazamizni tasdiqlovchi diqqatiga loyiq misol keltiramiz. Rostov guberniyasidagi rus krestyanlari istiqomat qiladigan Podka qishlog'i yerlarini Kepingkaya stanitsasi kazaklariga berish zarurati yuzaga kelganligi, Sirdaryo ko'chiruvchilik boshqarmasi (uning vakolati Turkistonning Amudaryo bo'limi, Kaspiyorti, Sirdaryo va Yettisuv oblastlariga yoyilardi). Don qo'shinlari Nakaznoy atamanining iltimosiga ko'ra mazkur krestyanlarni ko'chirib keltirishga rozilik berdi. Buning uchun Yettisuv oblasti Prjevalsk uyezdi Oqsuy volostiga qarashli Kungay qishlog'idagi qirg'izlar, o'zbeklar va uyg'urlardan sug'oriladigan yerlarni tortib olib, rus krestyanlariga berishga qaror qilindi. Boz ustiga, Dondan ko'chirib keltirilayotgan 60 krestyanlarning kambag'alligini hisobga olib mazkur boshqarma quyidagi qarorni qabul qildi: «Mablag'ni alohida ajratib, har bir oilaga 25 rubldan berilsin, chunki yo'l krediti uchun berilgan qarz miqdori (1000 r.) bu xarajatlarni qayta ko'chiriladiganlar uchun ziyon keltirmay amalga oshirish imkonini bermaydi»[8].

Bu yangilik, xususan volost boshqaruvchilari, qishloq oqsoqollari, ovul va urug' biylarining qat'iy tartibda saylanishi qishloq jamoalarining, shuningdek, ko'chmanchi aholi urug'larining vaqt sinovidan o'tgan ijtimoiy tuzilishini

yemirgani holda, ikki yoqlama zulm - mustamlaka zulmi va quyi ma'muriyat vakillari zulmini sezilarli darajada kuchaytirish bilan bir qatorda, ko'plab suiiste'mollar, jinoyatkorona ishlarni yuzaga keltirdiki, ulardan shahar va qishloqning tub aholisi cheksiz jabr ko'rdi. Bu holatni rus amaldorlarining o'zlari ham qayd etib o'tishgandi. Masalan, Y.D.Yujakov oqsoqollar, biylar, urug' boshliqlari va volost boshqaruvchilarining saylanishi joriy etilgach, «partiyalar (aftidan, u yoki boshqa da'vogarlarining tarafdorlari guruhlar haqida gap ketayotgan ko'rinadi – Sh.G'.) kurashi, fitnasi boshlanib ketdi, har bir urug' volost boshqaruvchisi lavozimiga nima qilib bo'lsa-da, o'z urug'doshni o'tkazishga intilardi. O'tovi ko'p yoki mablag'i katta partiya g'olib chiqardi... Da'vogarlar nima qilib bo'lsa-da saylanishni istashardi. Pora juda katta miqdorga yetardi, da'vogarlar saylovchilarni o'zlariga og'dirib olish uchun pul sovrishardi, qarzga botib, xonavayron bo'lishardi»[9]. Yu.D.Yujakov rus amaldorlarini tanqid qilishga majbur bo'lsa-da, u bir tomonlama mulohaza qilgani his etamiz, albatta. «Insonga xos zaiflik hamda ayrim volost boshliqlarining ustaligi va chaqqonligi tufayli boshliqlarning (ular butunlay rus harbiylaridan iborat edi – Sh.G'.) ko'nglini yumshatish, ularning marhamatiga sazovor bo'lishga erishilardi – shunda mazkur volost boshliqlari dadilroq harakat qilib, keyingi saylovlarda o'zlari uchun muvaffaqiyatni ta'minlash taraddudiga tushishardi»[10].

Shu bilan bevosita bog'liq ravishda imperiyaning hukmron doiralari hamda Turkiston ma'muriyati doimiy harbiy hukmronlikni ta'minlash, ishonchli rus aholisining sonini, xo'jalik farovonligini oshirish, iqtisodiyot va mehnat zahiralari Rossiya manfaatlarida foydalanishning buyukdavlatchilik tizimini yaratish, tub aholi ustidan qattiq siyosiy va politsiya nazorati o'rnatish, uning uchun kamsituvchi pasport rejimini Turkiston, Buxoro va Xiva aholisining borib-kelishi bo'yicha vatandoshlarning parokanda bo'lishiga sabab bo'ladigan bir qator cheklashlarni joriy etish bilan bir qatorda, tub millat xalqlarini rus madaniyatining, rus tilining, umuman, Rossiya imperiyasi tarkibida bo'lishning

afzalligi va maqbulligiga asta-sekin ishontirib borish choralariga jiddiy e'tibor berdi.

Mustamlaka tub aholisining ko'plab isyonlari, bir necha kuchli qo'zg'olonlari shafqatsizlik bilan bostirilgach, Turkistondagi rus hukmronligining mustahkamligiga ishonch hosil qilgan imperiya hukumati 1914-1916- yillarda bu yerga g'arbiy frontdan Avstro-Vengriya, Germaniya va boshqa bir qator mamlakatlar armiyalarining askarlari va zobitlarini asir sifatida deportatsiya qildi. Turk harbiy asirlari Sharqiy Sibirdagi konslagerlarda saqlandi, biroq ularning ko'pchiligi Turkistonga qochib kelib, musulmon aholi orasiga yashirindi.

Bu holatlar – mustaqil ilmiy-tarixiy tadqiq qilib, yoritishga arzigulik mavzudir. Biz bu mavzuga murojaat qilganimizning boisi shuki, chorizm va Turkiston ma'muriyati tub aholidan harbiy soliq, boshqa yig'imlar olish yordamida, bu qadar ko'p sonli harbiy asirlarni ta'minlash, eng avvalo, ularni boqishdek og'ir yukni uning yelkasiga ag'darishni mo'ljallagandilar, harbiy asirlarni arzon ishchi kuchi sifatida sanoat va qurilishda ishlatish esa mahalliy millatlar aholisi orasida ishsizlik kuchayishiga sabab bo'ldi[11].

Umuman, Turkiston tub xalqlariga qo'llanilgan xatti-harakatlar oblastlarning harbiy gubernatorlari, uyezd boshliqlari nisbatan qo'pol shaklda davom ettirdilar. Bu yo'lda biror-bir sezilarli mutaraqiy maqsad qo'yilmagan edi, chunki mustamlakachilar «o'z hukmdorlarining jabr-zulmiga asrlar davomida ko'nikib kelgan tub aholiga nisbatan insoniylik va gumanizm prinsiplarini qo'llab bo'lmaydi»[12], deb hisoblashardi.

So'nggi general-gubernator A.N.Kuropatkin e'tirofiga ko'ra, hukumat «tub joy aholini rivojlanishdan chetda tutib kelgan»[13] bo'lsa-da, bu borada chorizm jiddiy natijani qo'lga kiritma olmadi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, aksincha, tub millatlari xalq ommasining fuqarolik, siyosiy huquqsizligi o'z-o'zidan norozilik va qahr-g'azab uyg'otibgina qolmay, balki qattiq qarshilikka qaramay, ilg'or tub aholi ma'lum bir qismining siyosiy ongini va faolligini oshirishga sabab bo'ldi.

ADABIYOTLAR

1. Abduraximova N.A. Kolonialnaya sistema vlasti v Turkestane (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv): Avtoref. diss. dokt. istor.nauk. – Toshkent, 1994. S. 30.
2. O'zR MA., I-1-jamg'arma, 16-ro'yxat, 1044-ish, 12-varaq.
3. Bu tizim N.A.Abduraximova tomonidan bir qator asarlarda hamda doktorlik dissertatsiyasida mafkuradan xoli, yangicha pozitsiyada turib, keng hujjatli manbalar asosida tadqiq etilgan.
4. O'zR MA., I – 450-jamg'arma, 1-ro'yxat, 16-ish, 30-31-varaqlar; 11-ish, 1,8,13-varaqlar.
5. O'sha joyda., f.I-270, 1-ro'yxat, 490-ish, 1-2-varaqlar; Abduraximova N.A. Kolonialnaya sistema vlasti v Turkestane... Avtoref. diss.dokt.istor.nauk, S. 37-39.
6. O'zR MA., I-270-jamg'arma, 1-ro'yxat, 450-ish, 21-23-varaqlar.
7. O'sha joyda., f.I-1, 9-ro'yxat, 68-ish, 2-4-varaqlar.
8. O'zR MA.I-16-jamg'arma, 1-ro'yxat, 722-ish, 12- varaq.
9. Yujakov Y.D. Itogi dvadsatisemiletnego upravleniya nashim Turkestanskim kraem.– Spb.,1891, S. 25.
10. O'sha joyda S. 28.
11. O'zR MA, I-16-jamg'arma, 1-ro'yxat, 711-ish, 9--10-varaqlar.
12. Ishoqov F. Natsionalnaya politika sarizma v Turkestane (1867-1917gg.), S. 55.
13. «Красный архив». T.I. – M., 1925, S. 65.